

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Випуск 4/2017

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 4/2017

2. *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.) : Монографія. К. : Український письменник, 2014.
3. *Гончар О.* Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. К. : Інститут історії, 2017. 274 с.
4. *Сгоров В.В.* Науково-публіцистична боротьба М.І. Костомарова проти антиукраїнської політики царизму (1860-ті — початок 1880-х років). *Сторінки історії: зб. наук. праць.* К. : НТУУ «КПІ», 2010. Вип. 31.
5. *Козачок Я.* Українська ідея : з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К. : НАУ, 2004.
6. *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія. К. : Либідь, 1994.
7. *Легеза С.В.* Романтизм і українська історіографія : методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. істор. наук. Д., 1998.
8. *Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації:* Науково-практична конференція. Рівне, 1992.
9. *Пономаренко А.Ю.* Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова. *Кононенко П.П., Кононенко Т.П., Пономаренко А.Ю. Творець «Книги буття українського народу».* К. : НДГУ, 2007.
10. *Синиця І.* Етноніми та етнопоніми як термінологічна лексика в історичних працях М.І. Костомарова. *Українська термінологія і сучасність : Збірник наукових праць.* Вип. 6. К. : КНЕУ, 2005.
11. *Смілянська В.Л.* Шевченкознавчі роздуми. Зб. наук. праць. К., 2005.
12. *Смолій В.А.* та ін. Микола Костомаров : Віхи життя і творчості : Енцикл. довідник. К. : Вища школа, 2005.

УДК 811.161 Костомаров

Ірина Богданова, Національний університет цивільного захисту України

ПРОСТІР ЯК РОМАНТИЧНИЙ ОБРАЗ У ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті розглянуто об'єктивні та суб'єктивні чинники створення мовного образу простору в ліриці Миколи Костомарова, харківського поета-романтика 20–40-х рр. XIX століття. Особливу увагу сконцентровано на формуванні авторської концепції світу та мовних засобах її вираження, на новаторських досягненнях у змалюванні просторових реалій у романтичній поезії.

Ключові слова: мовна картина світу, простір, просторові реалії, мовний образ простору.

В статье рассматриваются объективные и субъективные факторы создания языкового образа пространства в лирике Николая Костомарова, харьковского поэта-романтика 20–40-х гг. XIX века. Особое внимание сконцентрировано на формировании авторской концепции мира и языковых средствах ее выражения, новаторских достижениях в изображении пространственных реалий в романтической поэзии.

Ключевые слова: языковая картина мира, пространство, пространственные реалии, языковой образ пространства.

The article is devoted to studying the objective and subjective factors of the linguistic image of space in the lyrics by Kharkiv poet-romanticist of the 1820–1840's Mykola Kostomarov. Particular attention is focused on the formation of the author's concept of the world and the language means of its expression, the innovative achievements in the field of representation of spatial realities in the romantic poetry.

Key words: linguistic worldview, space, spatial realities, linguistic image of space.

Історія мови, її давність і витоки розглядають у лінгвістиці як свідчення життєдайної сили для мови сучасної. «Завдяки праці попередників, ми можемо поглянути

на мову як цілісне явище, — наголошує Л. Лисиченко, — наші сучасники природознавці дозволяють нам сягнути таких глибин мови, про які ми не мали гадки» [5: 6].

Кінець XVIII — початок XIX століття, як відомо, — це епоха формування нації. Нові тенденції, які з'явилися в цей період, засвідчили активізацію національного культурного життя в Україні, появу нових явищ, які провіщали утвердження романтичного напрямку. «Художньо-естетична суб'єктивізація творчого процесу, — зазначає О. Маленко, — спирається на світоглядні інтенції романтизму, який актуалізував індивідуальне самовираження митця, піднісши суб'єктивно-експресивну естетику на найвищий щабель творчої реалізації особистості» [6: 177].

На формування авторської концепції світу й мовних засобів її вираження, як відомо, впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Серед об'єктивних виокремлюють соціально-політичні реалії суспільства, взаємодію течій і напрямів у літературі та мистецтві, безпосереднє оточення, у якому перебуває автор, його можливості доступу до різних джерел інформації, освітньо-культурний рівень.

До суб'єктивних факторів належить сформованість світогляду й переконань митця, особливості психічного типу, темпераменту, характеру.

У науковому вивченні специфіки поетичного слова в українському романтизмі в сучасних дослідженнях спостерігаємо спробу поєднати нові уявлення про особливості історико-літературного процесу 20–40-х рр. XIX століття з аналізом ключових мовних засобів у творенні романтичної поезії.

Мета статті — виявити об'єктивні та суб'єктивні чинники створення мовного образу простору в ліриці Миколи Костомарова, харківського поета-романтика 20–40-х рр. XIX століття; проаналізувати авторську концепцію світу та мовні засоби її вираження, прокоментувати новаторські досягнення в змалюванні просторових реалій у романтичній поезії.

В історію української та російської культури Микола Іванович Костомаров увійшов як письменник, критик, публіцист, фольклорист та історик. Як поет, М. Костомаров найактивніше виступав у ранній період своєї творчості. Дві збірки поезій, які з'явилися у кінці 30-х — на початку 40-х років («Украинские баллады», «Ветка») виразно характеризують М. Костомарова як поета-романтика. Рисами романтичного світовідчуття перейнята й більшість поетичних творів наступного десятиліття.

М. Костомаров відстоював життєздатність української мови. Зокрема, він писав: «Мова, яку звать звичайно малоросійською і якою говорять в південно-західних губерніях Росії і в Галицькому королівстві, не є наріччям мови російської... Вона існувала здавна й тепер існує як наріччя слов'янського кореня, що займає за своєю граматичною і лексичною будовою середину між східними і західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, гармонійне і здатне до розвитку літературної освіченості» [4: 41].

На його думку, мова мала стати підмогою народної освіти, хоч він і не розраховував на те, що колись, навіть у далекому майбутньому, вона буде засобом всебічного розвитку українського народу. Ось характерна заява М. Костомарова: «Нам потрібне викладання науки нашою рідною мовою, викладання не тим, які вже звикли говорити та й мислити загальноросійською мовою, а тому народові, для якого рідна мова й досі — найзручніша й найлегша форма передачі й вираження думок. Замість повістей, комедій, віршів, — потрібні наукові книжки...» [3: 137–138].

Тож мовотворчість М. Костомарова — це етап пошуку нових мовних засобів вираження своїх думок, почуттів, переживань, думок і почувань освіченої людини.

Поет-романтик бачить у «співі», у «поезії» чи не найбільшу тепер силу, що у «широких рамках оновлення всього світу» може відродити український народ.

Отже, на відміну від інших романтиків (Л. Боровиковського, А. Метлинського) тональність його віршів інша, оптимістична.

М. Костомаров не поділяє сумних прогнозів А. Метлинського. І хоча романтичні образи в його поезії ті ж, що й у Л. Боровиковського, А. Метлинського (могила, похмура ніч, із «темного лісу» виходить «якась молодиця» — муза поетова, яка вимагає від нього співів для всього роду, для всієї родини), М. Костомаров оптимістично вірить у перемогу вічних сил «правди і волі», що для нього найяскравіше репрезентовано християнством. Як історик, він бачить, що часи змінюються, і що після негоди, коли «густіють хмари», «знову розгонить сонце туман віковичний».

Мова М. Костомарова, зазначає Д. Чижевський, «нагадує мову А. Метлинського: це так само спроба витворити мову освіченого товариства» [8: 380]. Поет зустрічається в мовотворчості з тими ж труднощами, що й А. Метлинський, але, на думку Д. Чижевського, ширше використовує словник та фразеологію народної пісні, переспівує народні казки, наслідує мову пісень у любовних віршах [8: 380–384].

Шлях Миколи Івановича Костомарова в українську літературу пролягав через фольклор. В автобіографії письменник відзначає: «Мене вразила і захопила непідробна краса малоросійської народної поезії, я їй не уявляв, щоб така витонченість, така глибина почуття були у творах народу, так близького мені, і про який я, як побачив, нічого не знав» [2: 148–149]. Вивчивши українську мову, поет почав сам записувати українські пісні, народні думи. І в науковій діяльності, і в художній творчості М. Костомаров спирався на фольклорні джерела, бо вважав їх необхідною умовою пізнання народу.

М. І. Костомаров поклав початок наукового вивчення народної символіки у вітчизняному літературознавстві. У 1843 році в Харківському університеті він захистив дисертацію про історичне значення народної поезії.

Поетична мова М. Костомарова, як відомо, тісно пов'язана із народнопісенною. Субстрат фольклоризму є майже в кожному рядку його поезії, але поет ширше використовує словник та фразеологію народних пісень, його творчість є спробою витворити мову освіченого товариства. Тим і цікава мова поезії Костомарова, що це був етап пошуку нових мовних засобів вираження своїх думок, почуттів, переживань, думок і почувань освіченої людини.

Літературна спадщина М. Костомарова невелика, але в ній поет порушив важливі суспільні питання — поет і народ, митець і тиран. Культ поета, співця-бандуриста, кобзаря для творчості М. Костомарова був характерний, як і для всієї української романтичної літератури.

Свої сподівання поет пов'язував з ідеєю класового примирення на основі християнського «братолюбства», тому його поезії сповнені оптимістичної віри у перемогу вічних сил «правди і волі»: *Тільки там, де дух, господень, / Тільки там і воля! / Де любов Христова й правда / Там і щастя й доля!* [7]. Таке світовідчуття письменника знайшло відбиття і в мовних засобах змалювання художнього простору.

Простір у поета незамкнений, відкритий як у вертикалі («високо-високо»), так і в горизонталі («широко-широко»): *Гуляй, моя пісне, високо-високо, / Щоб хмарами сизий орел летючи, / Тебе не нагнав. / Гуляй, моя пісне, широко-широко, / Щоб по степу вітер, траву котючи / тебе не піймав* [7: 159].

Предметом зображення в поета виступає зовнішній світ, а не власні переживання. Автор, як й інші українські романтики, вдається до слів *ліс (гай), поле, степ, річка, небо, хмари*, однак художнє бачення й вираження відповідних реалій у М. Костомарова своє, оригінальне. У поета в мовному аспекті образи простору більш ускладнені порівняно з іншими романтиками: ускладнені епітети й метафори, констатація

не тільки статичного стану простору, а й руху в ньому орла, вітру, який котить траву, та й самої трави, що котиться. Обов'язковим стильовим компонентом у поезії М. Костомарова є пейзаж. Простір у поета конкретно-зображальний, зоровий, де увага автора звернена на передачу форми, зовнішнього вигляду, кольору зображуваного пейзажу, що виражається в лексиці: *Зелененький берег тлється, / Річка срібная шумить. / На сім боці нив'я, поле / Сивий степ та слобода. / На тім боці зелень свіжа, / Блищать на луці квітки, / Дикі гори, гай зелений / І щебечуть в нім пташки...* [7: 166].

Оспівуючи пейзажі, М. І. Костомаров використовує назви традиційних для українців й усталених у їхній народній поезії просторових реалій: берег, річка, поле, степ, гори, гай. Із тонким мовно-естетичним чуттям змальовуючи земний простір, поет виражає любовне ставлення до світу, використовуючи слова із зменшувально-пестливими суфіксами, що передають не стільки зовнішні ознаки зображуваних реалій, скільки настроїв поета: *гай зелененький, де вітер швиденький, ліс темненький, шлях узенький: Гаю мій, гаю зелененький! / Вітру мій, вітру, вітру швиденький!* [7: 171]; *Там шляхом узеньким, / за лісом темненьким / з ярмарку ідуть купці* [7: 155].

Серед здрібніло-пестливих форм у творах М. Костомарова переважають прикметники, що реалізують у структурі значення чіткої позитивний емоційно-оцінний компонент. Така оцінність простору актуалізована саме в прикметниках із суфіксом *-еньк*, що властиве народнопоетичному сприйманню довкілля. Позитивна оцінність виявляється за допомогою суфіксів пестливості й в іменниках — назвах простору: *В зелененькому гайочку / Дівча рве цвіти...* [7: 186]; *Ой там річка невеличка, на / річці місточок, / А на березі край його лозовий / кущочок...* [7: 150]. У сполученнях, де зменшувально-пестливі суфікси вживаються і в іменнику, і в прикметнику, відбувається семантичне узгодження цих слів за емоційним компонентом.

Серед традиційних народнописаних засобів на позначення наземного простору особливе місце, як відомо, належить постійним епітетам. Такі ми зустрічаємо й у поезії М. Костомарова: *широке поле, чисте поле, сивий степ, синє море*.

Фольклорний струмись в індивідуальній творчості поета виявляється не тільки наявністю постійних епітетів, але й традиційним використанням кольорів.

Наземний простір М. Костомарова представлений через прикметник *зелений*. Указівки на конкретний реальний простір містять такі сполучення, як *зелена гора, зелені луки, зелений сад, зелений гай, зелений берег*. Отже, семантика слів, пов'язаних із передачею зеленого кольору, прозора. Адже в поезії М. Костомарова переважає зв'язок із рослинним світом, у якому, як відомо, велике місце посідає зелений колір.

Щоб точніше передати власне бачення наземного й надземного простору, автор вдається до персоніфікації не традиційних для мови фольклору явищ. Він конкретизує образи, надаючи їм дій і ознак, властивих людині. Серед дієслів, що персоніфікують простір, назви рухів і станів людини або живих істот — *місяць сидів у хмарі, сп'ялися на дибки степи піщані, місячні промені гралися, сердита ріка гарцювала*, і дієслова на позначення психічного впливу — *вічність дразнить чоловіка з темній високості, сердита ріка*. Образи простору тим самим наділяються додатковою експресією за рахунок дієслівних компонентів. Метафори в поезіях М. Костомарова не знижують простір до побуту, а навпаки, створюють простір, близький людині за настроєм: *фантазмагоричне його бачення характерне для романтичного світосприйняття: огнем грають зорі, зірочка простяглася стрілкою по небу*. Подібні образи простору в пізнішій українській поезії створив В. Поліщук.

Певну групу віршів у поета складають філософські. Як зазначає Д. Чижевський, «наш поет платить данину не лише історіософії, а й філософській романтиці. «Поезія ночі» розвиває романтичну думку протилежності між «вічною», але

до людини «байдужою», природою та мінливим світом людини» [8: 381]: *Дражнить вічність чоловіка / З темній високості, / А могила ожидає його трухлі кості. / Вийду ніччю в чисте поле, / Гроби бовваніють, / Там зорі зоріють. / Погляну я в чисте поле — / Там зорі зоріють. / Ясні зорі, красні зорі, / любі зорі, милі, / Буду на вас поглядати / стоя на могилі. / Рівним духом, живим духом / на синім просторі, / Душа рветься вся до неба, / непривітне небо / Непривітне, безовітне /нас йому не треба* [7: 219]. Тому не випадково для зображення простору нічного неба автор використовує розгорнутий паралелізм — протиставлення. На цю особливість поетичного бачення світу звертає увагу С. Єрмоленко: «В основу пісенного паралелізму, — пише вона, — покладені асоціації з явищами природи, зіставлення характеристики психічного стану людини з символічними картинами природи» [1: 112].

У М. Костомарова простір нічного неба поданий, як знак вищого простору з його вічністю, таємничістю, красою, він зіставляється з короткочасністю людського життя; виникає протиставлення простору «низу» (землі) і «третього світу» — підземного, загробного.

Слід зазначити, що семантико-синтаксичне зіставлення вічності небесного простору, його байдужості до людини, короткочасності її життя ґрунтується на динамічній дієслівній ознаці: *гроби бовваніють, зорі зоріють, душа рветься вся до неба*. Це дає підставу вважати, що простір у М. Костомарова динамічний.

Із зазначеного вище видно, що простір у М. Костомарова не тільки горизонтальний, але й вертикальний, де є верх — небо, просторовий об'єкт високості та підземний (загробний) світ. Мовне вираження простору в М. Костомарова реалізоване й географічними (у тому числі, власними) назвами міста, села, країни. На позначення географічних реалій простору М. Костомаров уживає слова, що характеризують простір усієї тогочасної Російської держави: *Діти слави, діти слави, / Час наш наступає: / Од Бенеток до Камчатки / Гомін розлягає. / Од Бенеток до Камчатки, / Од фін до Боспора / Розрешається загадка / Великою спора* [7: 200].

Слова на позначення географічних реалій поет вживає, не створюючи описових картин природи, вони є певним просторовим фоном ситуації, надають контекстові потрібної емоційної тональності.

Поет включає в мову своїх віршів нові для української поезії власні географічні назви на позначення віддалених від України місць: *Камчатка, Боспор*, — тим самим розширюючи й географічний простір, що створює враження його безмежності, й уводить в українську мову нові слова.

Назви просторових реалій України можуть бути основою цілих поезій. Так, у поезії «Пісне моя» автор пише: *Од Сосни до Сяну вона простягнулась, / До хмари карпатської вона доторкнулась, / Чорноморською водою вмивається, / Лугами, як квітками, квітчається, / Дніпром стародавнім підперезана, / Річками, як стрічками, поубирана, / Городами — намистами пообвішана. / Гуляй, моя пісне, високо, високо, / Гуляй, моя пісне, широко, широко. / ... / По небу громом святим пронесися, / Глибоко в землю змією зарийся. / ... / Луною далекою геть одзвися!* [7: 159].

Як бачимо, асоціативний ланцюжок *простір* — *душа* реалізує себе в зіставленні реалій географічного простору, власне реального простору із поняттями внутрішнього сприймання дійсності поетом. Таке зіставлення нерідко реалізується в конструкціях семантичного паралелізму, де компонентами смислового сполучення виступають слова, що поєднують різні сфери життя (фізичного й духовного): *чайка* — *пісня* — *луки, лебідь* — *пісня* — *ріка*. Звичайні атрибути ліричного пейзажу передані через конкретно-чуттєві, емоційні порівняння: *города-намиста, ріки, як стрічки; метафори: Дніпром стародавнім підперезані луки; пісня вмивається чорноморською водою*.

Простір є невід'ємною складовою частиною поезії М. Костомарова. Для поета простір — явище динамічне, безмежне, загадкове. Тому крім народнописенних засобів вираження просторових реалій є новаторські, які відповідають емоційному, душевному стану поета, суспільно-економічним умовам епохи, у якій він жив.

Отже, ім'я Миколи Івановича Костомарова, 200-річний ювілей якого Україна відзначає 2017 року, посідає почесне місце в «пантеоні зірок» науки XIX століття. Його доробок обіймає низку галузей, серед яких пріоритетне місце належить українській літературній мові. І щоб не говорила російська історіографія щодо національної самосвідомості вченого, його серце завжди вболівало за мову нашого народу, як у минулому, так і в майбутньому. В ім'я «щасливої будучності» України Микола Костомаров спрямовував своє студіювання минулого українського народу, яке було для нього одночасно і захопленням, і титанічною працею, і велінням душі.

Дослідження формування авторської концепції світу та мовних засобів її вираження дає ґрунт для аналізу становлення й розвитку поетичного стилю української літературної мови, певних узагальнень щодо розвитку її лексико-семантичної системи означеного періоду — одного з визначальних етапів історії і розвитку української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. К. : Наук. думка, 1987. 248 с.
2. Костомаров Н.И. Автобіографія. М. : Задруга, 1922. Т. VIII. 440 с.
3. Костомаров Н. Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. К., 1928.
4. Костомаров М.І. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. К., 1928.
5. Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків : Вид. група «Основа», 2009. 191 с.
6. Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : Монографія. Харків, 2010. 488 с.
7. *Українські поети-романтики 20–60 рр. XIX ст.* К., 1987.
8. Чижевський Д. Історія української літератури. К., 2003.

УДК 811.161.2/81–119 Костомаров

Тетяна Лисиченко, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

МИКОЛА КОСТОМАРОВ Й ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті визначено культурно-історичні передумови зосередження інтелектуальних сил у місті Харкові, простежено особливості, що характеризують шлях розвитку наукової думки в царині філології, виявлено домінантні риси Харківської філологічної традиції, такі як відкритість, широка філологічна спрямованість, тісний зв'язок із практичною діяльністю. Схарактеризовано інтелектуальну атмосферу Харківського університету XIX ст., яка сприяла розвитку української літературної мови й літературного життя в Харкові, зокрема формуванню постаті М.І. Костомарова.

Ключові слова: харківська філологічна традиція, Харківський університет, інтелектуальний рух, періодичні видання, наукові гуртки, словесність, філософія.